

عوامل اقتصادی تنش بین صفویه و عثمانی^۱

سیدحمید حسینی*

چکیده

استقرار حاکمیت صفوی در سال ۹۰۷ قمری، رقابت شدید اقتصادی بین ایران و عثمانی ایجاد کرد. در سده دهم و یازدهم قمری، حاکمان دو کشور به طور پیوسته و گسترده از مسائل اقتصادی به عنوان اهرم فشار بر یکدیگر استفاده می کردند که این خود پی آمد ناگواری را برای ساکنان دو کشور به همراه داشت.

ایران در آستانه به قدرت رسیدن شاه اسماعیل صفوی، به صورت حکومت های محلی اداره می شد. هریک از شاهزادگان و امیران، در گوشه ای از این کشور، به صورت های گوناگون مدعی حکومت مستقل بودند. مؤسس سلسله صفوی در مدت کوتاهی، تمام رقبا را از میان برداشت و حکومت مرکزی قدرتمندی تشکیل داد که این رویداد برای دولت عثمانی بسیار گران آمد، به ویژه که هواخواهان صفوی، به صورت گروهی و مداوم از آسیای صغیر به ایران مهاجرت کردند و مایه نگرانی عثمانی گردیدند. در این مقاله به طور اختصار، تسلط بر راه های تجاری، مراکز مهم اقتصادی، غنایم جنگی و برخی مسائل مرتبط با اقتصاد مطرح می شود که زمینه ساز تنش بین صفویه و عثمانی گردید.

نتیجه مقاله می تواند زمینه ساز وحدت و انسجام میان دولت های اسلامی و الگوی تاریخی مناسبی باشد تا با استفاده از آن، برای ایجاد هم گرایی بین دولت های اسلامی و مقابله با دولت های بیگانه، تصمیمات شایسته ای سنجیده شود.

واژگان کلیدی

صفویه، عثمانی، تنش، عوامل، اقتصاد.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۷/۸؛ تاریخ تصویب: ۱۳۸۹/۹/۱۳.
* کارشناس ارشد تاریخ تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

حکومت‌ها در گذشته، مانند امروزه بر پایه صنعت استوار نبودند، بلکه اقتصاد آنان بیشتر بر پایه تولیدات روستایی، زمین‌های کشاورزی، فرآورده‌های دامی، راه‌ها و بنادر تجاری متکی بود و درآمد آنها بیشتر از این راه‌ها تأمین می‌شد. بنابراین، حکومت‌ها می‌کوشیدند تا راه‌ها، و بنادر تجاری و مراکز اقتصادی را تحت کنترل خود در لذا آورند تا در این زمینه سرحد جنگ و خون‌ریزی پیش می‌رفتند. در دوره حاکمیت پادشاهان صفوی و عثمانی نیز این عوامل، موجب تنش گردید. در ادامه به طور اجمال، عوامل اقتصادی اثربخش در تنش میان آنان بررسی می‌شود.

کاهش مالیات

یکی از درآمدهای دولت عثمانی، مالیات‌هایی بود که از مردم به ویژه از عشایر می‌گرفتند. عوامل دولت، حرکت مردم میان نواحی گرمسیری و سردسیری را تحت کنترل خود درمی‌آوردند. بدین منظور، دفتر ثبت ایجاد نموده، نام افراد و قبایل را در آن ثبت می‌کردند. افراد قبایل وظیفه داشتند عوارض و مالیات را به صورت منظم بپردازند. بنابراین اقتصاد عثمانی، یک اقتصاد کشاورزی متکی بر تولیدات روستایی و فرآورده‌های دامی بود.^۱ وقتی هواخواهان صفوی از آسیای صغیر به ایران مهاجرت کردند- که تعداد آنان کم نبود- از جمعیت آنها در آسیای صغیر کاسته شد، در نتیجه مالیاتی که از آنان می‌گرفتند نیز کاهش یافت و این خود عامل برخورد و تنش بین صفویه و عثمانی گردید. براساس گفته فاروق سومر، قبل از صلح آماسیه، قزلباشان به صورت گروهی و مداوم از آناتولی به ایران مهاجرت کردند؛ از جمله در سال ۹۴۵ قمری، شخصی به نام علی با هشتصد خانواده نزد شاه آمدند^۲ «که ششصد مرد مصلح در میان آنها بود. در اطراف شاه با گفتن «الله الله» فریاد می‌زدند. شاه نیز آنها را به حضور پذیرفت. آنها به محض ورود پای شاه را بوسیدند. شاه نیز به آنها تاج اعطا کرد و مریدان نیز هدایای خود را تقدیم می‌کردند.»^۳

۱. پی. ام. هوات - ان. ک، تاریخ اسلام کمبریج، ترجمه تیمور قادری، ص ۴۱۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳.
۲. فاروق سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه احسان اشراقی، ص ۸۸ - ۸۹، تهران، گستره، ۱۳۷۱.
۳. همان.

غنائیم جنگی و منع تجارت

وقتی سپاهی به جایی حمله کند و موفق به تصرف شود، اگر آن منطقه آباد باشد، غنائیم زیادی را به دست خواهد آورد. این مسأله سبب می‌گردد که تهاجمات زیادی پی‌ریزی شود. برای نمونه به چند مورد اشاره می‌شود:

در سال ۹۸۵ قمری، سپاه سلطان مراد سوم به شهرهای مرزی خوی، سلماس و ارومیه حمله کردند. در این حمله، با مغلوب کردن حسن سلطان خبوشلو و محمود سلطان روملو، قسمت اعظم گله بزرگ اسپان عربی متعلق به شاه تهماسب (در حدود ده هزار) به تصرف عثمانی‌ها درآمد.^۱

در سال ۹۳۶ قمری سوریه و مصر فتح گردید که سالانه یک صد میلیون اسپر بر درآمد خزانه عثمانی افزوده شد.^۲

در سال ۹۲۱ تا ۹۲۳ قمری، عثمانی‌ها دیاربکر و شهرهای باقی‌مانده در آناتولی شرقی را تصرف کردند که خود درآمد زیادی را نصیب عثمانی‌ها کرد. تنها درآمد دیاربکر بالغ بر ۲۵ میلیون اسپر^۳ بود که در حدود یک هشتم کل درآمد بالکان محسوب می‌شد.^۴

به نوشته کتاب *سیاست و اقتصاد عصر صفوی* و به نقل از *احیاءالملوک*، در سال ۱۰۲۲ قمری در جنگ گرجستان ده هزار نفر اسپر شد. و نیز ملک‌شاه حسین در این باره چنین می‌گوید:

پنجاه هزار زن و دختر و پسر صاحب‌جمال در میان مسلمانان خرید و فروخت شد [در زمان شاه تهماسب پس از فتح تفلیس] سپاه پادشاه با غنائیم بی‌شمار و جواهر بسیار و مصور از آن‌جا مراجعت گزیدند و با کواعب مشکین ذوائب مؤانس و مصاحب عازم تبریز شدند.^۵

پادشاهان عثمانی از هر راه ممکن در صدد ضربه زدن به شاهان صفوی بودند، از جمله تجارت را نیز از نظر دور نداشتند. سلطان سلیم قبل از جنگ چالدران، ورود و کالای ایرانی را ممنوع کرد و تمام بازرگانان مشرقی را بازداشت نمود و سپس به بورسا و بالکان تبعید کرد. او به آگاهی تاجران تبعه روم رساند که محصولات و مصنوعات و کالاهای ایرانی را به فرماندار محل تحویل دهند، در غیر این صورت، هر کس که نزد او کالای ایرانی یافت شوند، اموالش ضبط و با او معامله جاسوس

۱. همان، ص ۱۴۸.

۲. *تاریخ اسلام کمبریج*، ص ۴۱۵.

۳. واحد پول عثمانی که ۵۵ اسپر برابر با یک سکه طلا بود. (نک: *تاریخ اسلام کمبریج*، ص ۴۱۴)

۴. همان، ص ۴۱۵.

۵. *باستانی پاریزی، سیاست و اقتصاد عصر صفوی*، ص ۲۲۳، تهران، انتشارات صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۴.

جنگی خواهد شد. وی می‌خواست تا از این راه، شاه‌رگ اقتصادی صفویان را قطع کند و آنان را به زانو درآورد.^۱

تسلط بر راه‌های تجاری و مراکز اقتصادی

سلطان سلیم بعد از پیروزی در چالدران، دیاربکر و شهرهای باقی مانده در آناتولی شرقی را به تصرف درآورد (۹۲۱-۹۲۳ق). وی آن‌گاه به مرزهای مملوکان تجاوز کرد. دو سپاه در مرج دابق^۲ با هم مصاف دادند و سپاه مملوکان در این جنگ کاملاً نابود شد. وی سپس راهی فلسطین شد تا نوار غزه را به اشغال خود درآورد و سرانجام در ۲۹ ذی‌حجه ۹۲۳ قمری، مصر را تسخیر کرد. عثمانی‌ها از راه همین فتوحات، به جاده‌های ابریشم، تبریز - حلب و تبریز - بوسا دست یافتند.^۳ در شوال سال ۹۸۵ قمری عثمانی‌ها برخط ارتباط تجاری جهان که جنوب آسیا را به سواحل دریای مدیترانه پیوند می‌داد، تسلط یافتند و از بنادر آبادی چون سیراف، هرمز، جرون، بندرعباس، بصره بر سواحل خلیج فارس و بنادر انطاکیه، طرابلس، صیدا، صور، عسقلان و غزه در ساحل شرقی مدیترانه که در روزگاری دراز، از آبادترین نقطه‌های ارتباطی جهان بود،^۴ سود سرشاری را نصیب خود کردند. بنابراین، آن‌ها در صدد حفظ این نقاط بودند. کتاب *تاریخ ایران در دوره صفویان*، درباره نظارت عثمانی‌ها بر راه‌ها می‌نویسد:

ترک‌ها در تلاش اقتصادی‌شان برای کسب منافع مالی، در نواحی مختلف از فشار سیاسی مضایقه نمی‌کردند. [آنها] نه فقط بر راه‌های آناتولی که از طریق ارزروم می‌گذشت، بلکه بر راه‌هایی که در موازات دره فرات ... به حلب می‌رسید و نیز با تسخیر بغداد در سال ۹۴۱ قمری، بر راه‌های بیابانی نظارت داشتند. از این رو، ترکان در میانه سده دهم بر راه‌های غربی ابریشم ایران مسلط بودند.^۵

عثمانی‌ها به تبریز نیز علاوه بر مرکز مهم سیاسی، به عنوان مرکز و راه تجاری نیز توجه داشتند. از این رو، این شهر بین شاهان صفوی و عثمانی چندین بار دست به دست شد. تاورنیه، اهمیت تبریز را از نظر تجاری این گونه توصیف می‌کند:

۱. تاریخ اسلام کمبریج، ص ۴۱۶؛ منشآت آل عثمان، به نقل از اشتن متز- جون بارک، شرح جنگ‌ها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل، ترجمه ذبیح الله منصوری، ص ۳۰۶.
۲. در شمال حلب قرار دارد. (نک: مونس حسین، *اطلس تاریخ اسلام*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، ص ۱۶۴، تهران، انتشارات جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۵۷).
۳. استانفورد جی شاو، *تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید*، ترجمه محمود رمضان‌زاده، ج ۱، ص ۱۵۳-۱۵۴، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰؛ پی. ام. هولت، پیشین، ج ۱، ص ۴۱۸.
۴. محیط طباطبایی، *تطور حکومت در ایران بعد از اسلام*، ص ۱۷۳، تهران، بعثت، ۱۳۶۷.
۵. دانشگاه کمبریج، *تاریخ ایران در دوره صفویان*، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، ص ۲۲۶-۲۲۷.

تعدادی زیادی از تاجران، با مقداری زیاد کالای تجاری در تبریز گرد هم می‌آمدند. ابریشم از گیلان و سایر نقاط ایران به آن جا حمل و نقل شده است. توسط عمده‌جات ماهر ابریشم‌باف، به پارچه‌های قشنگ تبدیل می‌شد و نیز چرم‌های ساغری که در ایران به مصرف می‌رسید، در تبریز ساخته می‌شد. تجارت عمده اسب‌های خوب و ارزان قیمت در آن جا رواج داشت. در آن شهر پول بیش از سایر نقاط آسیا در گردش و جریان بود. خانواده‌های متمول ارامنه که سررشته آنان در کار تجارت، بیش از سایر ایرانیان است، در آن جا ساکن و مشغول تجارت بودند. علاوه بر آن تبریز، با اعراب و گرجی‌ها و ایران و هندوستان و دولت مسکویه و تاتار، همیشه تجارت داشت و همه بازارهای آن، سرپوشیده و همیشه پر از امتعه نفیسه بود. هر صنف بازارهای جداگانه و مخصوص به خود داشت.^۱

دستبرد به اموال مردم

در زمان شاه عباس، احمد پاشا حکمران وان، موسوم به بازرگانان ایرانی را در شهر تبریز کشت و تمام اموال و نقدینه آنان را که ملک شخص شاه بود، متصرف شد. سربازان عثمانی در شروان، گروهی از فرستادگان شاه عباس را که برای خرید کنیز و غلام به سمت داغستان می‌رفتند، گرفتند و اموالشان را به غارت بردند.^۲ این اعمال خشم شاه عباس را برانگیخت.

سربازان عثمانی نزدیک به سیزده سال در قلعه نهاوند^۳ بودند. در این مدت مایحتاج زندگی آن‌ها از بغداد تأمین می‌شد. با مرگ سلطان مراد و جانشین شدن سلطان محمد به جای او، مشکلات این سلطان در ستیز با جلالیان و شورش در بغداد، وقفه در ارسال مایحتاج را باعث شد. سربازان بر اثر فقدان آذوقه، به تجاوز و تعدی به اموال ایرانیان پرداختند. وقتی این خبر به گوش شاه عباس رسید، وی حاکم همدان را مأمور فتح قلعه نهاوند کرد. و این قلعه به کمک مردم و به دست حسن خان حاکم همدان فتح گردید (۱۰۱۲ق) و به ویرانه تبدیل شد.^۴

۱. اسماعیل حقی، تاریخ عثمانی، ج ۲، ص ۱۲۳.

۲. اسکندربیک منشی، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، ج ۲، ص ۱۰۲۸، تهران، دنیا کتاب، ۱۳۷۷؛ نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج ۴ و ۵، ص ۱۱۷۰، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۱.

۳. قلعه نهاوند در قصبه نهاوند از توابع همدان آن روز بود که سنان پادشاه مشهور به جغال، در سال ۹۹۷ قمری آن را فتح و در آن جا قلعه بنا کرد. طبق معاهده ۹۹۹ این منطقه در اختیار ترکان عثمانی باقی ماند. (نک: ولایتی، تاریخ روابط خارجی ایران در عهد شاه عباس، ص ۳۹-۴۰؛ تاریخ عالم‌آرای عباسی ج ۲، ص ۱۰۲۴)

۴. اسکندربیک، پیشین، ص ۱۰۲۸؛ تاریخ روابط ایران در عهد شاه عباس اول، ص ۴۲.

نقض پیمان اقتصادی

پیمان‌هایی که بین صفویان و عثمانی‌ها منعقد می‌شد، از نظر اقتصادی نیز دارای اهمیت بود. پس از این که نضوح پاشا حکمران دیاربکر به سرداری سپاه عثمانی رسید، به شاه عباس پیشنهاد صلح داد. پس از مذاکرات، سرانجام دو طرف اصول مصالحه‌ای را که بین سلطان سلیمان قانونی و شاه‌تهماسب منعقد شده بود، پذیرفتند و تمام سرزمین‌های مذکور در معاهده ۹۹۸ قمری به ایران برگردانده شد. در مقابل، شاه عباس متعهد شد که هر سال دویست تا سیصد بار ابریشم به حکومت عثمانی بدهد. شاه عباس پس از امضای این قرارداد، از ارسال ابریشم خودداری نمود و دولت عثمانی هم به ایران اعلام جنگ کرد. بنابراین، آغوز محمد پاشا در سال ۱۰۲۴ قمری جنگ را آغاز کرد و قلعه ایروان را در حدود چهل روز به محاصر درآورد. سرانجام دو پادشاه باز به صلح روی آوردند. ناتوانی محمد پاشا در تصرف قلعه، عزل او را موجب گردید و خلیل پاشا به سرداری سپاه رسید. وی نیز کاری از پیش نبرد. سرانجام در ششم شوال ۱۰۲۶ قمری، پیمان صلح بین دو طرف متخاصم برقرار شد که درست همان معاهده نضوح پاشا بود، با این تفاوت که دویست بار ابریشم به صد بار قماش و سایر اجناس تقلیل یافت.^۱

نتیجه

رقابت شدید دو کشور ایران و عثمانی برای تسلط بر راه‌های تجارتی جهان که جنوب آسیا را به سواحل دریایی مدیترانه پیوند می‌داد و نیز تسلط بر بنادر مهم اقتصادی و تجاری واقع در قلمرو آنان و تسلط بر ولایات زرخیز و ثروت‌مند تبریز، عراق عجم، دیاربکر و مراکز مهم تولید ابریشم در ایالات آذربایجان، ارمنستان، گرجستان، شروان و قره‌باغ، زمینه‌ساز جنگ‌هایی طولانی و دامنه‌دار میان ایران و عثمانی گردید. گرفتن مالیات یکی از منابع مهم درآمد برای امپراتوری عثمانی بود. وقتی هواخوان صفوی به صورت پیوسته و گسترده از آسیای صغیر به ایران مهاجرت کردند، مالیات کاهش یافت و این خود عامل برخورد و تنش بین صفویه و عثمانی گردید. فتوحات نواحی شهرهای مرزی و به دست آوردن غنایم جنگی و به اسارت درآمدن زنان، دختران و پسران ماه‌رخ و حمله ایرانیان و عثمانی‌ها بر کاروان‌های تجاری

۱. پورگشتال، تاریخ امپراتوری عثمانی، ترجمه میرزا کی علی‌آبادی، ج ۳، ص ۱۷۵۱، تهران، زرین، ۱۳۶۷؛ اوزون جارشلی، اسماعیل حقی، تاریخ عثمانی، ترجمه وهاب ولی، ج ۳، ص ۷۹؛ تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۰؛ تاریخ روابط خارجی ایران، در عهد شاه عباس، ص ۴۹؛ فلسفی، زندگانی شاه عباس، ج ۴ و ۵، ص ۱۷۸۱ و ۱۷۸۲؛ عبدالحسین نوایی، روابط سیاسی اقتصادی ایران در دوره صفویه، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ص ۳۱.

که از قلمرو یک‌دیگر عبور می‌کردند، به وجود آمدن درگیری میان ایران و عثمانی را باعث شد.

منابع

۱. اسکندریگ منشی، *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
۲. اشتن متر- جون بارک، *شاه جنگ ایرانیان در چالدران و یونان*، ترجمه ذبیح الله منصوری، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۷.
۳. اوزون چارشلی، اسماعیل حقی، *تاریخ عثمانی*، ترجمه وهاب ولی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات، ۱۳۸۰.
۴. باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، *سیاست و اقتصاد عصر صفوی*، تهران، انتشارات صفی‌علی‌شاه، ۱۳۷۴.
۵. پورگشتال، هامر، *تاریخ امپراتوری عثمانی*، ترجمه میرزازکی‌علی‌آبادی، تهران، زرین، ۱۳۶۷.
۶. جی. شاو، استانفورد، *تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید*، ترجمه محمود رمضان‌زاده، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
۷. دانشگاه کمبریج، *تاریخ ایران در دوره صفویان*، ترجمه یعقوب آژند، تهران، حاجی، ۱۳۸۰.
۸. سومر، فاروق، *نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی*، ترجمه احسان اشراقی، تهران، گستره، ۱۳۷۱.
۹. طباطبایی، استاد محیط، *تطور حکومت در ایران بعد از اسلام*، تهران، بعثت، ۱۳۶۷.
۱۰. فلسفی، نصرالله، *زندگانی شاه عباس اول*، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۱.
۱۱. لمبتون، پی. ام. هولت - وان - ک - س، *تاریخ اسلام کمبریج*، ترجمه تیمور قادری، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۳.
۱۲. مونس، حسین، *اطلس تاریخ اسلام*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۵۷.
۱۳. نوایی، عبدالحسین، *روابط سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفویه*، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، ۱۳۸۳.
۱۴. ولایتی، علی‌اکبر، *تاریخ روابط خارجی ایران در عهد شاه‌اسماعیل*، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵.